

ПСИХОЛОГІЧНІ АНАЛОГИ ФЕНОМЕНУ АНТИНОМІЧНОСТІ

І.В. Козицька,

кандидат психологічних наук,
асистент кафедри загальної психології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті представлено потенційні можливості розкриття сутності різнопланових психічних явищ через феномен антиномічності - у безпосередньо вибудованих концептах антиномічності, або у вигляді аналогових моделей психічних феноменів. Представлено класичні й сучасні наукові підходи до феномену антиномічності. Проаналізовано найбільш близькі психологічні аналоги феномена антиномічності - амбівалентність, протиріччя та конфлікт.

Ключові слова: антиномічність, протиріччя, амбівалентність, конфлікт.

В статье представлены потенциальные возможности раскрытия сущности разноплановых психических явлений через феномен антиномичности – непосредственно выстроенных концептах антиномичности, или в виде аналоговых моделей психических феноменов. Представлены классические и современные научные подходы к феномену антиномичности. Проанализированы наиболее близкие аналоги этого феномена – амбивалентность, противоречие, конфликт.

Ключевые слова: антиномичность, противоречие, амбивалентность, конфликт.

Психологічні визначення й тлумачення феномена антиномічності є досить різноплановими: від класичного віднесення даного феномена до сфери мислення й розуму – до екстраполяції його змісту на буття людини загалом. Людина є антиномічною істотою за способом власного існування, таким же антиномічним є її буття. Більшість психологічних шкіл і напрямів визнавали й кваліфікували цей факт або в безпосередньо вибудованих концептах антиномічності, або у вигляді аналогових моделей психічних феноменів.

Вітчизняний психолог А. Тихомиров досліджував і визначав антиномічність через аналіз мислення людини та її здатність долати суперечності пізнання. Він зазначав, що відповідно до рівня духовного розвитку людини, вона має різні ресурси й можливості щодо подолання суперечливих моментів як свого існування, так і пізнання: на низькому рівні духовного розвитку людина може сприйняти лише одну істину. Неузгодженість двох різних – антиномічних – істин для неї є настільки болючою, що одна з них витісняється або оголошується категорично хибною (приклад – релігійна або наукова нетерпимість). На наступному рівні людина здатна сприйняти кілька – у томі числі й антиномічних – істин, за умови, що вона встановить між ними певну узгодженість, а на неузгодженість закриє очі (витіснить у підсвідомість, тощо). Однак із розширенням свідомості закривати очі на неузгодженість істин стає все складніше, оскільки картина світу уточнюється й настає межа дозвільної здатності розуму, а внутрішня чесність, що зростає разом із духовним рівнем, виводить неузгодженість у свідомість, долаючи в такий спосіб приховану й наявну антиномічність [4].

Яскраво й переконливо ідею антиномічності розкривають класичні психоаналітичні теорії. Психоаналітичні теорії побудовані на антиномії свідомого й несвідомого. Так, зокрема, концепція Зігмунда Фрейда про «іллюзії» як ідеї культури побудована на теорії двох протилежностей – естетичної спокуси та релігійної «іллюзії». Ці два полюси можуть розумітися як прагнення до компенсації, яка є основною задачею культури [6].

У теорії Карла Густава Юнга носіями антиномічного є архетипи, які представляються як структурні елементи. У «колективному несвідомому», яке за Юнгом є фундаментом культурного досвіду, велику роль відіграють такі диспозиції між архетипами, відношення між якими є антиномічними: чоловіче-жіноче, верх-низ та ін. Таким чином, колективне несвідоме конфігуроване бінарними протиріччями між архетипами [8]. Наведене твердження знаходить своє коріння в уявленні про антиномічність архаїчної культури, де мова йде не стільки про зняття протиставлень, скільки про конкретне підкреслювання їх: завжди, коли функціонує один полюс контрасту, зачіпається й інший полюс.

Однією з найважливіших ідей відомого радянського психолога С. Л. Рубінштейна є ствердження сутності людського буття як такого, що сповнене протиріччями. Рубінштейн розглядав заперечення як момент становлення, ствердження нового, визнаючи тим самим продуктивний характер співвідношення заперечення й становлення. Проблема протиріччя визнається С.Л. Рубінштейном як неминуча й закономірна. Він співвідносить протиріччя з суб'єктом, що здатен до вирішення цих протиріч, при цьому не тільки з об'єктивним результатом їх вирішення, але й із тим, що дає суб'єкту це подолання, боротьба [3].

Сучасні науковці й практики у сфері психології часто звертаються до феномена антиномічності, розкриваючи його, описуючи у своїх наукових і психотерапевтичних працях. Відомий психотерапевт Ірвін Ялом, досліджуючи процес психотерапії, приходять до висновку, що рішення важко прийняти за багатьох причин, і деякі з них лежать в основі нашого буття. Так він приводить приклад: фраза «третього не дано», у якій на його думку лежить ключ до розуміння складності будь-якого рішення. Рішення, що неминуче містить в собі відмову: у будь-якого «так» є своє «ні», кожне прийняте рішення знищує всі інші можливості. Цікавим є факт, присутності феномену антиномічності в самому слові «вирішувати» (decide), корінь цього слова в англійській мові означає «вбивати», як і в словах «вбивство» (homicide) й «суїцид» (suicide). У російській мові також присутні схожі фонетичні аналоги: «вирішити» й «порішити» [9].

Німецький психолог і психіатр Харольд Шульц-Хенке, досліджуючи природу людини завжди підкреслював, що структура всього живого, а людини – особливо, значно багатша, аніж про це можна думати чи уявляти. Вже сам факт, що людина є істотою, яка створює культуру, і живою істотою, яка знає про свою смерть, являє собою її важливу характеристику й має специфічні наслідки. Для розуміння людини важливо мати на увазі, що вона повинна вирішувати антиномічні конфлікти, тобто вміти справлятися з імпульсами, потребами і бажаннями, суперечливість яких нездоланна [10].

Слово «антиномія», можливо, у когось викличе асоціації лише з великими, трагічними конфліктами, які фатальним чином виникають в людини протягом його життя. При цьому легко забувають, що повсякденне життя кожної людини жадає від неї постійного рішення антиномічних проблем. Усі ми відчуваємо розщепленість. Навіть маленька дитина, що, за словами Шульц-Хенке, є не тільки «ворожою» істотою, але й сутністю, що має потребу в ніжності й підтримці, тобто перебуває в справжньому антиномічному конфлікті. Навіть у тварини можна вже виявити ознаки розщепленості, але ж будь-яка тварина є насамперед інстинктивною істотою. У порівнянні з нею людину можна охарактеризувати як істоту, порівняно вільну, але разом із тим «розщеплену надвое» або, краще сказати, «розщеплену на багато частин». Уже в протиставленні Фрейдом еросу й потяга до смерті міститься щось, що Шульц-Хенке називає антиномічним ставленням людини до світу в цілому, тобто до життя й смерті. Крім того, існують інтрапсихічні й інтерперсональні антиномії.

Інтрапсихічні антиномії виникають через те, що на світі є не так багато речей, які, якщо взагалі цікавлять людину, збуджують у ній тільки одну потребу. Слід зазначити, що інтрапсихічні конфлікти розігруються в основному між прагненням до моментального задоволення й властивим кожній людині прагненням до сталості. Так, наприклад, яблуко через його смак хочеться відразу з'їсти, але разом з тим за його красу хочеться зберегти й продовжувати радіти його вигляду. «Людина влаштована так, що, по суті, настільки ж явно прагне до сталості, як і до того, щоб віддатися у владу моменту» У своєму нестатку людина має в розпорядженні різні можливості, що дозволяють їй впоратися з непереборною суперечливістю спонукань. Нагадаємо лише про послідовне задоволення, про відмову, про керування розумом і т.д. [10].

У ряді психологічних досліджень амбівалентність розглядається як один із змістових аналогів феномена антиномічності. Феномен амбівалентності – важливе поняття в психоаналітичних теоріях особистості (М. Кляйн, Г. Нюнберг, Ф. Ріман, Дж. Стівенс, З.Фрейд) і гуманістичній психології (К. Роджерс, Ф. Перлз, В. Франкл).

Психологічні дослідження амбівалентності можна умовно поділити на три напрями: 1) перший акцентує увагу на психодинамічних аспектах амбівалентності (Е. Блейлер, М. Кляйн, З. Фрейд), тому зрозуміло, що проблематика, яка аналізується, посідає помітне місце в психоаналітичних теоріях розвитку (К. Абрахам, Г. Блюм, Ф. Ріман); 2) другий представлений дослідженнями амбівалентності як різновиду психологічного конфлікту (К. Левін, Н. Міллер), і когнітивною концепцією (Р. Браун, Ч. Осгуд, Л. Фестінгер), що вивчає незадоволення потреби людського розуму в наступності, яка є основною передумовою амбівалентності; 3) третій напрям базується на дослідженні амбівалентної поведінки як «неспроможності» прийняти рішення

(Р.Баркер, Д. Роттер). Психодинамічна теорія зосереджує увагу на конфліктних емоціях, прийнятті рішень у випадку неспроможності й імпульсивності намірів і дій особистості, програмуванні суперечливої поведінки.

Змістові складові амбівалентності наступні: 1 – одночасна подвійність явищ зовнішньої реальності, або внутрішнього світу (кожній базовій властивості відповідає властивість протилежної ознаки для рівноваги й здійснення гармонії, а кожній індивідуально-особистісній тенденції – антитенденція); 2 – непримиренні протилежності мотиваційної, поведінкової, афективної сфер особистості характеризуються рівною чи майже рівною силою й обсягом (рівновага й сталість явища, які пов'язані з однаково наявним протиставленням тенденцій, співіснування протилежностей у формі амбітендентності, тобто єдності, свідомого та несвідомого).

Отже, амбівалентність особистості – це властивість, яка виявляється в співіснуванні рівних за потенційністю, взаємоприйнятних, протилежних почуттів, думок, бажань і дій до зовнішнього чи внутрішнього світу, що феноменологічно закріплюється в афективній, мотиваційній і поведінковій сферах буття особистості. Афективна складова (потяги, емоції, почуття) амбівалентності передбачає співіснування одночасного переживання задоволення-незадоволення й обов'язково толерантність до цієї протилежної подвійності як спроможність людини сприймати, усвідомлювати, інтегрувати властивості актуальної амбітендентності. Звідси – здатність людини витримувати фрустрованість (незадоволеність) роздвоєних потреб, цінностей, ситуацій без внутрішніх руйнівних наслідків (наприклад, емоційного «жування» і швидкого виходу з фрустраційної толерантності (І. Френкель-Брунсвік, С. Розенцвейг) і водночас конкордатної амбівалентності. Фрустраційна інтолерантність (як не стерпність амбівалентності) відрізняється від фрустраційної толерантності тим, що афективні протилежності інтегрують частково (дискордантна амбівалентність) чи повно (патологічна).

Позиція В. А. Лекторського пояснює різновиди толерантності (байдужість, неможливість взаєморозуміння, зневажливість, розширення власного досвіду й критичний діалог), розглядаючи її в залежності від рівнів переживання. Дійсно, переживати фрустраційну толерантність на засадах роздвоєння можна свідомо, творчо, самостійно й таким чином зменшувати в процесі внутрішнього критичного діалогу фрустраційну інтолерантність. П. В. Лушин, досліджуючи феномен «толерантності до невизначеності», підкреслює, що «наявність конфлікту, хаосу й ознак невизначеності в ситуації є ознакою переходу на новий виток розвитку, а отже – і стабільності [2].

Поведінковий бік амбівалентності особистості знаходить формовияв у площині внутрішньої боротьби й суперечки між агресією та доброзичливістю. Так А. Маслоу й К. Роджерс, описуючи ворожість, ревності тощо, котрі виникають через неможливість задовольнити базисні потреби в коханні, захищеності й приналежності, не вважають агресію центром психічного світу людини, тому що саме фрустраційні потреби переважно найпривабливіші для неї.

Найбільш сильна реакція на амбівалентність особистості – агресія, яка реалізується як фізична чи словесна атака, спрямована на те, щоб нашкодити окремому об'єкту, або й знищити його. Амбівалентна агресія зазвичай супроводжується почуттям роздратованості, гніву чи злості, які спрямовані то на зовнішні об'єкти, то на саму особу. Така агресія відіграє подвійну роль: сприяє усуненню перешкоди й зменшує емоційне напруження. Вибух гніву приносить афективне полегшення навіть тоді, коли амбівалентну перешкоду не можливо усунути чи здолати.

У поведінці руйнівний вплив амбівалентної агресії виявляється у вигляді регресії, для якої показовими є неадекватні реакції (безпідставний крик чи мовчання). Негативні наслідки такої поведінки полягають у тому, що людина вперто повторює певні дії, незважаючи на те, що вони не дають позитивних результатів. Така впертість дратує навколишніх, тому що не завжди сприймається як переживання труднощів.

Отже, можна стверджувати, що амбівалентність у своїх проявах, носить характер антиномічності. Особливо яскраво розкриває сутність цього концепту дослідження амбівалентної поведінки як «неспроможності» прийняти рішення. Під час прийняття рішення людиною, яка перебуває в антиномічній ситуації, саме неспроможність, складність прийняття рішення стає основною частиною дослідження потенціалу подолання особистістю антиномічності психічних станів.

Ще одним психологічним аналогом антиномічності є конфлікт і всі його змістовні, структурні та динамічні складові. Конфлікт розглядається з позиції антиномічної сутності психологічних феноменів, як цінності, установки, мотиви, що протистоять одна одній і взаємодіють одночасно. Антиномічна складова конфлікту проявляється в протиріччі, що

актуалізувалося й потребує вирішення. У якості складових конфлікту в цьому визначенні можна виділити такі його компоненти: наявність протиріч і зіткнення, при цьому сам конфлікт розглядається як характеристика взаємодії. Функціональний аспект конфлікту зумовлено потребою змін у людських стосунках. За сутністю цих стосунків конфлікт є протиборством, зіткненням протилежних тенденцій, оцінок, принципів, еталонів поведінки щодо предмету конфлікту. Щодо цілей: конфлікт відбиває прагнення затвердити принцип, вчинок, ідею чи просто самоствердитися.

Як психічний стан, конфлікт є водночас захисною й емоційно забарвленою реакцією на ситуації, що психічно травмують людину, на перешкоди в досягненні поставленої мети. Виходячи з оцінки результатів конфлікту, його можна вважати дезінтегруючою силою людських стосунків, а його ліквідацію – інтегруючою. З інструментальної точки зору конфлікт визначається як засіб самоствердження, подолання негативних тенденцій.

Розкриває природу конфліктів їх класифікація, що спирається на соціально-психологічні ознаки. При розгляді конфлікту як протиборства, необхідно виділити такі суперечності: суперечності пошуку, суперечності групових чи особистих інтересів, суперечності нереалізованих очікувань та ін.

Важливою в психології стала традиція дослідження внутрішньоособистісних конфліктів, закладена К. Левіном, який виводив конфлікти не з внутрішніх процесів самої психіки, а з аналізу потреб, які виникають у життєвій ситуації особистості. Предметом його дослідження стали конфлікти, що з'являються в результаті боротьби мотивів, одночасної актуалізації протилежних один одному чи несумісних мотивів. Визначення цього виду конфліктів, що належить Левіну, вважається класичним. Він розглядав три види психологічних конфліктів. Перший різновид конфлікту – коли людина постає перед необхідністю вибору між привабливими альтернативами в рівній мірі, що взаємовиключають одна одну. Обов'язковою умовою виникнення конфлікту є те, що мотиви несумісних дій актуалізуються одночасно й мають рівну силу, у протилежному випадку конфлікту не було б, так як ми просто обрали б найбільш значуще для нас або реалізували б свої бажання послідовно. Класичною ілюстрацією такого типу конфлікту вважається випадок «буріданова осла», який у решті-решт помер від голоду, тому що так і не зміг вибрати між двома рівними за величиною копицями сіна. Другий випадок конфлікту передбачає вибір між двома однаково непривабливими можливостями. Як і в першому типі конфлікту, вибір із «двох зол меншого» важкий рівною інтенсивністю мотивів уникнення. Третій тип конфлікту, за Левіном – це коли одна й та ж ціль, можливість або вибір у рівній мірі є як привабливою, так і непривабливою, має «і плюси, і мінуси». Внутрішня боротьба в цьому випадку пов'язана з вибором «за чи проти»: чи погоджуватися на більш перспективну з одного боку, але не цікаву роботу – з іншого. Ці ситуації можуть перетворюватися й в дуже непростий життєво необхідний вибір. Типи конфліктів Левіна вважаються мотиваційними, оскільки в основі в них лежить боротьба мотивів [1].

Порівнюючи бачення сутності конфлікту за Левіном із сутністю антиномічності, слід зазначити, що саме антиномічні ситуації, при умові їх усвідомлення, надають особистості можливість вибору одного з взаємовиключних варіантів, тим самим провокуючи виникнення як внутрішніх, так і зовнішніх конфліктів.

Другий варіант внутрішніх конфліктів особистості – це когнітивні конфлікти, в основі яких – зіткнення несумісних уявлень. Відповідно до ідей когнітивної психології, особистість прагне до узгодженості своєї внутрішньої системи уявлень, переконань, цінностей і відчуває дискомфорт при виникненні протиріч. Ця проблема описується в психології теорією когнітивного дисонансу Л. Фестінгера. Відповідно до неї, люди прагнуть до зменшення неприємного для них стану дискомфорту, пов'язаного з тим, що індивід одночасно має два «заняття» (поняття, думки), які є психологічно неузгодженими, що суперечать одне одному. Це є когнітивний дисонанс. Ситуацією когнітивного дисонансу може бути й конфлікт, що переживає особистість при прийнятті рішення, якщо вона не впевнена в ньому.

В особистості, що опиняється в ситуації прийняття рішення виникає дисонанс як наслідок протиріччя двох знань: «Я прийняв рішення» і «Я не впевнений, що це рішення вірне». Таким чином, когнітивний дисонанс торкається й таких важливих явищ, як виправдання власних дій чи аргументів вибору. Механізм послаблення когнітивного дисонансу «працює» в напрямку зменшення чи переборення внутрішніх конфліктів.

Проблеми, що суперечать одна одній, і торкаються діяльній сфері життя людини, можуть переживатися як рольові конфлікти. Одним із способів описання людини як суб'єкта

діяльності є використання уявлень про сукупність її ролей. Виникнення протиріч між різними рольовими позиціями особистості, її можливостями й відповідною рольовою поведінкою може призвести до виникнення рольових конфліктів. Традиційно розрізняють два основних види рольових конфліктів, що виникають на внутрішньоособистісному рівні. Це конфлікт «Я-роль», протиріччя, що виникає між вимогами ролі та можливостями особистості. Інший варіант рольових конфліктів – це міжрольові конфлікти, які проявляються у випадках, коли різні рольові позиції особистості й відповідна їм рольова поведінка є несумісними, що перетворюється для особистості в серйозну психологічну проблему. Типовими факторами, що визначають інтенсивність рольового конфлікту, вважається міра сумісності – несумісності різних рольових очікувань, (поведінки, що вимагає роль); жорсткість, із якою ці вимоги ставляться; власні вимоги самого індивіда, його відношення, установки, направленість до рольових очікувань тощо.

К. Хорні так розкриває внутрішні конфлікти людини. Вона говорить про те, що часто в житті наші інтереси, переконання перетинаються інтересами й переконаннями людей, що нас оточують. А оскільки такі сутички між нами й оточуючими носять повсякденний характер, то внутрішні конфлікти складають невід'ємну частину людського життя. З цієї позиції, антиномічність постає у виключному праві особистості обирати, але іноді це право стає важкою ношою для неї, що поглиблюється усвідомленням неможливості вибору між протилежними бажаннями. Подолання конфлікту вимагає активної позиції від особистості й навпаки, пасивність призводить до підкорення волі випадку. Прийняття рішення передбачає готовність і здатність нести відповідальність. Чим частіше людина усвідомлює своє перебування в антиномічній ситуації, присутність конфлікту й розуміння необхідності його вирішення, чим активніша її позиція, тим більшу внутрішню свободу й силу вона отримує.

Важливою з позиції антиномічності, є думка К. Хорні, про те, що нормальний конфлікт є фактичним вибором між двома можливостями, обидві з яких суб'єкт знаходить однаково бажаними, чи між переконаннями, кожне з яких він однаково цінує. Тому людина може прийняти рішення, яке вона зможе здійснити навіть якщо воно здається їй важким і потребує відмовитись від чогось [7].

Отже, конфлікт, за своєю суттю має антиномічну структуру, а сутність феномену антиномічності знаходить своє вираження як у зовнішніх та й внутрішніх конфліктах. Важливим моментом у розумінні антиномічної сутності конфлікту є підходи К. Левіна та К. Хорні, які визначають конфлікт як потребу обирати між двома чи більше можливостями, цінностями, переконаннями. При цьому людина не може одночасно реалізовувати два різноспрямованих спонукання, здійснювати дії, котрі заперечують одна одну, тому виникає постійна необхідність обирати один вектор вирішення ситуації, тим самим заперечуючи й викреслюючи інший.

Отже, здійснивши історико-теоретичний аналіз феномена антиномічності в контексті психологічних явищ, можна зробити висновок, що антиномічність є універсальним поняттям, що розкривається (розгортається) в континуумі людського буття, а отже – кожного моменту й аспекту існування особистості. Як результат, багатогранність і глибина феномену антиномічності відкриває можливості повніше й глибше розуміти та вивчати різноманітні психічні явища.

Література

1. Левин К. Разрешение социальных конфликтов / [Пер. с англ. И. Ю. Авидон] / К. Левин. — СПб.: Речь, 2000.
2. Лушин П.В. Толерирование неопределенности как способ экологического управления / П.В. Лушин // Практическая психология и социальная работа. - № 12. - К., 2010.
3. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание: о месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира / С. Л. Рубинштейн. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 327 с.
4. Тихомиров А. Трактаты / А. Тихомиров. – Воронеж: МОДЭК, 1993. – 284 с.
5. Мерлин В.С. Личность и общество / В.С. Мерлин Развитие личности в конфликте – Пермь, 1990 г.
6. Фрейд З. Будущее одной иллюзии / З. Фрейд. // Сумерки богов. - М.: Политиздат, 1989. - С. 94 - 142.
7. Хорни К. Невроз и развитие личности : пер. с англ. / К. Хорни. – М. : Смысл, 1998. – 375 с.
8. Юнг К.Г. Дух и жизнь / К.-Г. Юнг. – М.: Практика, 1996.
9. Ялом И. Д. Экзистенциальная психотерапия / И. Ялом. – М. : Класс, 2000. – 576 с.
10. Schultz – Hencke H. Lehrbuch der Traumanalyse. 1949 – 377 p.